

Наталія КУХАРЄВА

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

Спогади остарбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни

Тематиці Великої Вітчизняної війни, участі України в Другій світовій війні присвячена величезна кількість як документальної, так і публіцистичної літератури. На жаль, тривалий час у вітчизняних наукових дослідженнях темі примусової праці наших співвітчизників у Німеччині не надавали важливого значення. Воно не перебувало в центрі дискусій радянського суспільства. І це зрозуміло, адже трагічна доля мільйонів невільників з України, які не з власної волі працювали на ворога, не вписувалася в загальну концепцію «всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні». Більш того, у повоєнному суспільстві колишні примусові робітники вважалися мало не зрадниками. Дехто з них навіть відбував незаслужене покарання в ГУЛАГу, їм складно було отримати гарну освіту, престижну роботу тощо.

Тема використання примусової праці в Третьюму Рейху привертає увагу багатьох дослідників як в Україні, так і в Німеччині та інших країнах. У фондах Національного історико-етнографічного заповіднику (далі НІЕЗ) «Переяслав» зберігалася незначна кількість документів із цієї тематики. Вони не були представлені в експозиції колишнього історичного музею¹.

За ініціативою Київського регіонального відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» та за підтримки

---

¹ Напередодні святкування 60-річчя Перемоги Київське регіональне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» уклало угоду з німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» щодо реалізації гуманітарної програми у м. Переяславі-Хмельницькому та районі «Підтримка колишніх жертв націонал-соціалізму».

дирекції НІЕЗ «Переяслав» наукові співробітники колишнього історичного музею та музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава восени 1943 року» в результаті активної пошукової роботи знайшли документи, фотографії, особисті речі, зробили копії архівних матеріалів фільтраційних справ своїх земляків та записали спогади колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, гетто та інших місць ув'язнення під час Другої світової війни. Спогади оstarбайтерів зберігаються в інвентарних книгах №№6,7 «Науково-допоміжного фонду» НІЕЗ «Переяслав», а частина зібраних матеріалів використано при створенні виставки «Ostarбайтери Переяславщини» [1].

Спогади оstarбайтерів – неоціненне джерело дослідження теми війни. Читаючи спогади оstarбайтерів, можна повністю відновити цю трагічну сторінку історії війни. З них дізнавалися, де був вербувальний пункт із набору робочої сили в Переяславі, скільки разів був набір робочої сили, про перепис населення в Переяславі в 1943 р., про відправку молоді в товарняках, про їхню рабську працю, про ставлення до них німців, оплату праці та ін. Тобто, тему використання примусової праці в Третью Рейху вивчали не з академічної літератури, а з живого джерела народної пам'яті. Використані автором матеріали вперше вводяться до наукового обігу. Це історія покоління, народженого в 20-х рр. минулого століття. Голодомор, який прокотився Україною в 1930-х рр., забрав у них дитинство. Війна 1941–1945 рр. забрала у них юність. Але вони не стали жорстокими, не втратили віру в людяність, можливо, гостріше стали відчувати саме життя і цінувати його більше, ніж інші.

Перший набір робочої сили на Переяславщині проводився з весни 1942 р. Зі спогадів оstarбайтерів дізнаємось, яким чином їх забирали на примусові роботи.

Наведемо окремі свідчення (стиль мови та орфографія авторів збережені):

“29 травня 1942 року вночі була облава і нас 20 дівчат зігнали на подвір'я школи №1, де протримали двоє суток. Потім машиною нас повезли на станцію Переяславську, погрузили у вагони і ми поїхали до Німеччини” [2, с.1];

“17 травня 1942 року сільський поліцай Семен Чепіга зігнав 15 дівчат у сільську Раду, а потім вранці підводою відвіз нас на станцію, там нас посадили до вагонів, які були заповнені молодими дівчатами, і повезли до Німеччини” [3, с.2];

“В травні 1942 року мені принесли з сільської управи повістку, що я повинна прийти до сільської управи на якесь число з речами.

Коли я прийшла, то нас зібрали, посадили на підводи з поліцаями і повезли на Яготин. В Яготині нас посадили на товарняк і повезли в Київ. В Києві згрузили на плацу біля вокзалу. Там було багато молоді. Нас охороняли. Їли кожен своє. В Києві ми були три дні. Погрузили нас в товарні вагони і повезли до Німеччини» [4, с.3];

«Після окупації німцями району працювала дояркою на фермі в колгоспі. Щоб не забрали до Німеччини, то ховалась на горіщі хати тиждень. А потім вже не могла. Прийшли поліцаї з нашого села й забрали мене та відвели мене, де забрали багатьох хлопців та дівчат. Нас посадили на підводи й повезли на станцію Переяславську. Нас погрузили в товарняки (хлопців і дівчат в один вагон). Повезли в Німеччину» [5, с.4];

«Після окупації німцями Помоклів саму старшу й середню сестер забрали по роках поліцаї. Поліцаї заходили в хату й забирали молодь. Мене в Німеччину забрали голодну, в калошах. Ноги були обмотані ганчірками. Було йду, загублю калошу й шукаю в снігу. Забрали мене в грудні 1942 року. Ходили в полотняних спідницях. Мати мені нічого не дала, бо була голодовка. Повели мене до сільської управи, де зібрали молодь. Нас закрили в сільській управі. А вранці по нас під'їхали і забрали вантажні машини й повезли на станцію Переяславську, де погрузили у товарняки. Нас було 22 із Помокель. Повезли у Німеччину. Ніхто нас не годував. У кого була їжа, той те їв. Дівчата між собою ділились домашньою їжею» [6, с.6].

Як ми бачимо, правдами і не правдами забирали молодих людей на примусові роботи до “квітучої Німеччини”, як називала її нацистська пропаганда. Коли перетинали кордон Німеччини, то стояв стовп з написом “Квітуча Німеччина”. Навіть на фотографіях, які зберігаються у багатьох остарбайтерів, на звороті читаємо: “Під час перебування у “квітучій” або “прекрасній” Німеччині.

Збереглася і повістка, написана на невеличкому клаптику паперу “хімічним” олівцем, типова для всіх сільських управ, і видавалася молоді для того, щоб вона збиралася на відправку до Німеччини. Так, в повістці, яку отримала жителька села Пологи-Вергуни Мисюра Євдокія Іванівна, зазначалось:

“На підставі наряду переяславської райуправи від 23.05.42 р. № 859 Вас призначено їхати на роботу у Німеччину, з собою взяти робочий одяг, кріпке взуття, домашній посуд, пляшку для води, одіяло

та харчів на 3 дні. 27.05.42 р. о 5-й год. ранку треба бути коло сільської управи, а потім на 10 год. ранку 27.05.42 р. на ст. Переяславській.

Явка обов'язкова.

Староста (підпис).

Начсільполіції (підпис).

Зав. гром. господ. (підпис)” [7, с.6].

Другий великий набір на Переяславщині проводився з весни 1943 р., бо величезні втрати Рейху на фронті потребували все більше робочої сили. Відповідальний за організацію робочої сили Ф. Заукель 17 березня 1943 р. звернувся до А. Розенберга з проханням провести новий набір. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок.

У Переяславі в 1943 р. було проведено перепис всього населення, і поліцаї мали списки на кожну хату, хто мусив їхати до Німеччини. Гайдук Людмила Олексіївна з м. Переяслава-Хмельницького, 1925 р. н., пригадує:

«В 1943 році мені принесли повістку й брату з міської управи. Але попередньо зробили перепис населення. Всім, хто працював у радгоспі, давали повістки. Завідував там німець Туніус. Коли прислали повістку, то сказали, якщо не з'являться, то заберуть батьків. Від німців зразу ховались на горищі фуражного складу, ховались у погребі, який був на підвищенні над крутим берегом Трубежа. Нас закривав батько на ключ, щоб ніхто не бачив. Там ховалось чоловік шість. Вдень рано відкривали і йшли на роботу до німця. Так проробили до 1942 року. А тоді по повістках забрали в школу №1. В школі були 2 дні. Потім нас машинами відвезли в Київ. Супроводжували поліцаї й німці до Києва. В Києві склали списки, перевіряли чи всі є. Потім відвели на станцію пішки і погрузили в товарні вагони. Коли погрузали в вагони, то давали просяний хліб (називали його золотим) – півтори хлібини» [8, с.5].

Хто втік і переховувався після першого набору в 1942 р., того забирали в 1943 р., погрожуючи, якщо втече і на цей раз, – розстрілом.

«У німецькій неволі перебував з травня 1943 року. У 1942 році, коли почали ловити молодь і насильно вивозити в Німеччину, я, Овдіїв Василь, Бурдун Марія (ми жили на одному кутку) захова-

лися в лісі і пересиділи там. Ходили по черзі в село по їжу, воду. А в травні 1943 року я таки потрапив під мобілізацію. Мене схопили поліцаї, відвезли в Переяслав і закрили в школі №1 на другому поверсі» [9, с.3].

Безнос Яків Гордійович 1925 р. н., який багато років працював у НІЕЗ «Переяслав», говорив нам:

«В 1942 році восени мене забрали. Я вже не намагався втікати, бо староста попередив: “Утечеш – я тебе розстріляю. А твою матір з двома дітьми відправлю до Німеччини» [10, с.2]. Тікали з вербувального пункту школи №1, «сміливіші спускалися по водостічній трубі з другого поверху» [11, с.2], тікали, коли зупинялися вагони на станціях: «...Із станції Переяславської повезли до Козятина. Зробили остановку. Ми вийшли попити води. Втрюх ми заховались за колодязем. Німці, що супроводжували поїзд, побачили й зупинили поїзд. Одну дівчину з Вінничини застрелили, а нас двох посадили в самий останній вагон» [12, с.7].

Комусь щастило втекти, а багатьох наздоганяла німецька куля або своїх поліцаїв.

«Двері у вагоні були просто закриті на защепки. І тут ми почули автоматні черги, що їх давали німці з тамбурів кожного вагону. Як з'ясувалось, в кожному вагоні були прорізані ножами дірки проти засувів і, відчинивши двері, бранці почали вистрибувати з вагонів на ходу, а охорона “поливала” їх автоматними чергами. Прорізано було і в нашому вагоні, та не знайшлось відчайдухи, який би виплигнув під кулі. Після цього двері в усіх вагонах були закручені катанкою так, що з середини відчинити двері уже було неможливо. Та це було лише до польського кордону, а коли в'їхали до Польщі, то всі двері відчинили і ми їхали при відкритих дверях, адже звідси добратись додому шансів було мало» [13, с.5].

У 1943 р. “полювання за черепами” досягло свого апогею.

Німецькі донесення підкреслювали, що набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався нещадними репресіями. Якщо в повістці за 1942 р. вказувалось, що явка має бути обов'язковою, то в повістці, виданій 1 травня 1943 р. обласним (штадт) комісаром громадянці с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району Миколаєнко Євдокії Миколаївні зазначалось:

“В случае неявки это обязательство будет приведено в исполнение принудительными мерами против Вас или против Ваших родных. Кроме того, нарушение трудовой повинности будет наказано арестом, заключением в тюрьму или ссылкой в лагерь для принудительных работ” [14, с.2].

Як бачимо, “новий порядок”, який несли фашисти із Європи нашому народу, нічим не відрізнявся від сталінських репресій. А масовий примусовий набір населення можна порівняти з більшовицькими депортаціями на примусові роботи до Сибіру.

Умови перевезення робітників до Німеччини були жахливими. “Цікава подорож” на Захід для робітників зі Сходу починалася з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагону, була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, в кращому випадку, кидали оберемки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів до станції прибуття. В усіх спогадах остарбайтери говорять про те, що вагони були переповнені людьми, яких везли як худобу:

„...у вагонах нас було дуже багато, один раз в день давали три хлібини, які ми ділили між собою, а води не давали по кілька днів” [15, с.4], „посадили у вагони, у яких вже не було де і стати, їсти давали двічі в сутки: кружку якоїсь баланди та маленький кусочок хліба” [16, с.5], „закрили двері на замок, і ми, набиті в вагоні як оселедці, стоячи, поїхали світ за очі; в вагоні тільки під дахом було невеличке віконечко, якщо його можна так назвати, туди люди викидали як хто сходив по потребі, а „по маленькому”, то ніхто не здержувався – на підлогу; від нестачі повітря і запаху задихались і стогнали” [17, с.7].

Взимку вагони не опалювались, тому часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилось вивантажувати трупи.

Поїзди з невільникми зупинялись в Польщі, де їх вивантажували в лазні, а одяг в цей час дезинфікували.

“У Польщі нас вивантажували декілька разів у баню, після бані садили на довгий час у підвал голих, очевидно, боялись, щоб не привезти у Німеччину ніякої хвороби” [18, с.3]; “В Польщі остання “баня” і перевірка на вошивість, одяг знову піддали дезинфекції. Не дай Бог завезти до Німеччини вошей чи якоїсь зарази» [19, с.10]; “Цей табір у м. Лодзь (Польща) був для нас другим пеклом. Снували сюди-туди в білім спецодязі. Санітари й підсобники забрали наші

речі: валізки, вузлики і на колясках десь повезли. Нам наказали роздягтися до наготи і голих погнали до дезінфекційних камер. Там на голову натягали по шию резинові ковпаки-маски. Лише отвір для дихання був відкритим. Резинова труба кріпилася до ковпака. Через неї з паром смердючої речовини душили нас так, не знаю, скільки часу, ну недовго. Деякі не видержували цього знущання, кричали, падали без свідомості. Після цієї душоугубки у другому відділенні стригли, брили, у кого не пропали зовсім паразити. Були жакливі випадки при тій обробці дезінфекції» [20, с.7].

На таких станціях проводили і облік робочої сили – на людей одягали номери, іноді номери просто тримали в руках і фотографували для облікових карток. Сьогодні велика кількість таких облікових карток з фотографіями, на яких люди тримають номери, зберігається в українських архівах і в остарбайтерів.

На території самої Німеччини поїзди зупинялись на кожній зупинці, де сходили люди, і їх забирали на промислові підприємства (фабрики і заводи) або у приватний сектор до хазяїв-бауерів. Це були справжні торги, як на невідільничих ринках. Хазяї ходили, оглядали людей, мацали м'язи, відбирали тих, хто їм сподобався. Брали по декілька чоловік, тому намагались потрапити і до хазяїв, і на фабрики та заводи разом із переяславськими людьми.

Селили людей, як правило, у бараках по кілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Холод і недостатнє опалення, темрява в бараках, відсутність можливості прання. Територія, де були розташовані, огорожувалась колючим дротом, охоронялась наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною.

Зі спогадів П.І. Романка, с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну, 1924 р. н., дізнаємось:

«Привезли в Німеччину 17 жовтня 1942 року в город Гільзенкірхен. Там нас розбирали хазяїни. Привели в лагерь, дали спецовки, на ноги дали дерев'яні колодяшки, дали матраси, понабивали соломою, повели в барак, де вміщалося 100 чоловік. Нари двоспальні, один вгорі, а другий внизу. В шість утра німці ввели на роботу. Робили по 12 годин» [21, с.6]; «... в Німеччині працював з 12 жовтня 1942 року. Працював на модельній фабриці "Пульс" до 1 листопада 1944 року. Наш табір був у районі військового аеродрому Темпельгоф. Начальник табору дзвонив на пропускну і розпоря-

джався, щоб працівників “Пульса” пропускали самих, без конвою. Ми сідали в електричку і їхали до фабрики в м. Берлін. Одяг давали 1 раз на рік з розстріляних євреїв. Ботінці з дерев’яною підошвою, а зверху кожани. А ще хлопці вночі ходили по завалах, під якими вишукували одяг. На території табору був крематорій. Вранці і ввечері нам давали баланду без хліба. У обід – 150 г хліба і 20 г ковбаси. Робив у цеху на станку залізобетонні двері для бункерів. На фабриці було 70 українців, були й німці. Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб. Інколи їздив у Берлін» [10, с.7]; «Жили в таборі у лісі. Годували бруквою, а зверху плавали черви. Картопля попадалася рідко. За в’язнями наглядав німець. Його возили на візку військовополонені. В м. Обернцельн ходив просити їсти. Там, де бідніше жили люди, то давали хліб, а багатші німці цькували собаками» [22, с.2]; «Я опинився в таборі міста Вюрцбург (Баварія), звідки розподіляли в рабство. Потім потрапив на деревообробну фабрику міста Гоф, працював на каторжних роботах з лопатою в руках. На ногах – гумові чоботи, доводилось годинами працювати в траншеях з водою. Годували варивом з брукви. Ми дуже голодували» [23, с.8]; «Фабрика була невелика. Бараки для хлопців були окремо. Людей було небагато. Виготовляли сірку. Годували в бараці 3 рази на день. На сніданок – кофе-ерзац. В обід та ввечері – суп, брюква, невеличкий шматочок хліба. У вихідні дні (суботу, неділю) ходили за 4 км до бауера на роботу, щоб потім дав щось поїсти (весною, літом). Дівчата ходили на поле, крали картоплю, а тоді варили. У бауера давали суп, хліб. Ходили у своєму сільському одязі без нашивок “OST”. На ноги давали шуги (дерев’яна підошва, а зверху на передку була тканина). На ногах у мене були домашні черевики. Спали у бараці, де були двоповерхові дерев’яні ліжка. У хазяїна була до травня 1945 року» [12, с.10].

Невільникам на все життя запам’яталась німецька юшка з бруквою. Майже всі, хто написав спогади про робітничі табори, згадують про постійне нестерпне відчуття голоду.

Пізніше, коли фронт наближався до Німеччини, робітникам видавали аусвайси (перепустки), і вони могли виходити за межі табору, аби щось купити собі поїсти, відпочити, навіть сфотографуватись.

“Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб, інколи їздив у Берлін” [24, с.4]. “З території заводу зразу не випускали, а під кінець почали випускати в неділю, у неділю почали працювати на бауера, щоб погодував”

[25, с.6]. “В неділю у нас був вихідний день. Шість місяців нас нікуди не випускали за територію. А потім на прохідній нам давали аусвайси і ми йшли гуляти в парк, який знаходився за межами території фабрики, але поруч з нею” [26, с.7].

Остарбайтери (українці, росіяни, білоруси) носили знак «OST» – принизливе тавро. Спочатку знак “OST” був нагрудним і його потрібно було носити на верхньому одязі. З літа 1943 р. “слухняним” робітникам було дозволено носити цю «відзнаку» на рукаві, а для порушників він залишався нагрудним.

Як згадує Малишко Ольга Семенівна, уроженка села Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну, 1921 р. н.,

«...за нами бігали німецькі діти, кидали в нас каміння, бо було нашито знак “OST” і називали нас “русіш бандит” [27, с.8];

«...коли їхала з візком, німченята мене дражили «комуніст», це через значок «OST» [28, с.9];

«...штрафували ще й за те, що був не пришитий знак «OST» [19, с.12].

Хто працював у приватному секторі і потрапляв до нерадивих хазяїв, мали право жалітись на погане ставлення до них.

“Годували: вранці – ерзац-кава, 200 г хліба, обід – варена бруква, кольрабі. Вечері – хто що нам дасть. З одягу та взуття нічого не давав. Написали ми жалобу на пересилочний пункт у Франкфурт, що нас б’ють, погано годують. Нас забрали і перевели до іншого господаря” [29, с.10].

Остарбайтери з вдячністю згадують, як деякі німці допомагали нашим робітникам, підгодовували, приносили одяг.

“На фабриці був старший майстер. Його всі боялись. Але до мене він був добрий. Було скаже, щоб я пішла в туалет і помила кофейник. Піду, подивлюсь, а в кофейнику – бруква поварена й картопля, я все поїм” [30, с.7].

У приватному секторі теж потрапляли до хазяїв, які непогано ставилися до своїх робітників.

«Годували 6 раз на день. Сідали їсти разом з хазяями. Вранці кава з хлібом. На обід суп. Везли з поля на 12.00 на обід. Крім супу могла бути каша. В 16.00 суп або кава. В 18.00 або 19.00 (коли привезуть з поля) – подоїти корів й віднести молоко до воріт. На

вечерю давали суп. Робочий день кінчався у 24.00. Спала на другому поверсі будинку на дерев'яному ліжку. Вкривалась периною. Цей поверх не отоплювався. Щоб було тепло, гріла цеглину. В неділю в мене був вихідний. Ходила гулять на пересильний пункт» [5, с.7];

«Привезли нас в Берлін, постріли. Приїхали хазяїни і почали нас розбирати. Переодягли у їхній одяг з номером на спині. Мене привезли в с. Тауртік. Хазяїн був бургомістром села. Будинок був дуже великий і господарство теж. Я працювала в полі, доїла корів (доїти мене навчила дочка хазяйки Магда), виконувала різну роботу по господарству. Крім мене працювало ще двоє поляків. Мене не били. Жила я на кухні, було дуже холодно. Вранці давали каву й бутерброд, в обід давали варену їжу, хліб. Я не голодувала. На свята давали навіть печений пиріг» [31, с.10];

«Але мені повезло. Хоч важко працювала, та хазяї були до мене добрі. Мене не били, не обзивали. Ми їли за одним столом і одну їжу. У неділю я доїла корів, порала свиней, курей, а в полі не працювала. У свята теж не працювала. У мене була кімната на другому поверсі. Стояло ліжко, внизу лежала перина, застелене простирадло. Вкривалася теж периною» [32, с.8].

Плата за роботу оstarбайтерів була невисокою. У спогадах оstarбайтерів читаємо:

«Платив хазяїн двадцять марок, але за них нічого не можна було купити» [11, с.7]; «На Новий рік господарка давала кофту чи платок, пляшку вина. Зарплата щомісяця 25 марок» [33, с.8];

«За роботу нам платили невеличкі суми грішми. Платили по роках: малолітнім – менше, кому більше років – тому більше; чоловіки отримували більше ніж жінки. За гроші ми могли придбати харчі або щось інше. Іноді привозили одяг, з якого ми мали право вибрати щось собі, а також давали спецодяг для роботи на фабриці, але він був дуже не зручним» [34, с.11].

Оstarбайтерам дозволяли листування з рідними. Листи переглядалися цензурним відомством, а тому писати про реальний стан речей у німецькому рабстві було небезпечно. За несприятливий зміст листа оstarбайтера могли притягнути до адміністративної відповідальності і навіть заслати до концтабору, як це трапилося з Савченко Варварою Федотівною із с. В'юнища Переяслав-Хмельницького р-ну, яка працювала в 1942 р. в м. Хемніц на фабриці, де в'язали рукавиці. Вона написала три

листи, в яких описувала, як до них погано ставляться, погано годують, змушують довго працювати і називала німців фашистами. І ось за таку “провину” потрапила спочатку в тюрму, а потім в концтабір Равенсбрюк [35, с.12]. Але листи були єдиною формою зв’язку з домом, рідними, батьківщиною. Тому писали в них не завжди правдиво, завуальовано, щоб не травмувати рідних, щоб пропустила цензура, щоб прийшла така очікувана відповідь.

Чимало наших земляків-остарбайтерів з різних причин потрапили до концтаборів і пройшли пекельні муки і страждання Освенціма, Бухенвальда, Равенсбрюка, Дахау, вижили, щоб через 64 роки нагадати нам про горе і жах, які приніс народам фашизм. На Переяславщині зараз проживає 23 особи, які залишились живими в концтаборах.

Іван Кирилович Антоненко із с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну, 1926 р. н., розповів про своє перебування у концтаборах:

“У 1942 році мене, 16-річного юнака, забрали до Австрії. Попрацювавши у Відні місяць на фабриці, я втік. Зловили мене аж у Західній Україні і відправили у Краківську в’язницю, а звідти – у Освенцім” [36, с.10].

Через Освенцім пройшов і остарбайтер з с. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького р-ну Микола Парфенович Обертій, 1925 р. н., який згадує:

“Мені йшов вісімнадцятий рік, як мене і ще двох односельців забрали працювати на польську шахту. Годували препаскудно, і одного вечора ми вибралися за межі шахти до українських дівчат, які працювали у якогось пана. Вони доїли корів, і ми вирішили попросити молока. Та нас швидко зловили і сприйняли за втікачів. Тоді ж як було: місцевому населенню платили по 100 марок за кожного виявленого втікача. Затараторили нас в Освенцім” [37, с.12].

Табірний номер 54204, випалений на руці, як диявольське тавро, привезла на Переяславщину наша землячка, жителька с. Єрківці Ольга Григорівна Зелена, 1924 р. н. із концтабору Аушвіц-Біркенау (один з відділів Освенціма). Ось що вона розповіла:

“Мене спіймали і відправили в Німеччину у травні 42-го. Працювала я на воєнному заводі. А в мене такий характер, що не могла я послухно виконувати усі розпорядження. Та все думала, як би

його зробить яку диверсію. Невдовзі дивлюся, мій станок щось не так працює, наглядачу кажу, що машина не “зер гут”. А він рукою махнув та й пішов. Я включила станок, а він ба-бах! Тут збіглися німці, щось кричать, лаються. Вскорості приїхало гестапо і мене забрали з заводу. Спочатку – тюрма, потім – Освенцім” [38, с.13].

На момент записів інтерв’ю у місті проживало близько 370 осіб, а в районі – близько 1370 осіб колишніх остарбайтерів.

Спогади остарбайтерів дають можливість дослідникові вивчити ще одну трагічну сторінку історії, пережити з її учасниками ті страждання і поневіряння, яких зазнало покоління людей, котрим сьогодні вже за 80. Багатьох людей, свідчення яких наводяться в даній публікації, вже немає в живих. Довге забуття цієї сторінки історії нарешті скінчилося. Спогади очевидців трагедії – це важливий джерелознавчий аспект дослідження теми війни, зокрема, теми використання примусової праці у Третьюму Рейху. Кожне свідчення, кожна розповідь про власну долю доносить до нас знання про долю цілого народу і є складовою частиною загального історичного тла. Вкрай важливим для нас сьогодні є зберегти пам’ять про минуле, оскільки свідки тих подій поступово ідуть від нас, забираючи з собою всю правду про війну.

Пам’ять – найцінніший скарб. Бо хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

Джерела та література

1. Матеріали рукописних документів фондової збірки НІЕЗ “Переяслав”.

2. Інтерв’ю з Гурою Галиною Пилипівною, уродженкою м. Переяслава, 1926 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” та занесений до науково-облікової документації (інвентарна книга “Науково-допоміжний фонд № 7” (НДФ), шифр документа НДФ-11833, с. 1.

3. Інтерв’ю з Козаковцевою Олександрою Гнатівною, уродженкою с. Виповзки Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Дембійським С. С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11994, с. 2.

4. Інтерв'ю з Черевач Олександрою Кирилівною, уродженкою с. Хоцьки Переяславського р-ну, 1922 р. н. Записано в м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” тінвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(4), с. 3.

5. Інтерв'ю з Черногор Ольгою Сидорівною, уродженкою с. Велика Каратуть Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(6), с. 4; с. 7.

6. Інтерв'ю з Сьомак Софією Іванівною, уродженкою с. Помоклі Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11563, с. 6.

7. Інтерв'ю з Мисюрою Євдокією Іванівною. Записано у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р., респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(5), с. 6.

8. Інтерв'ю з Гайдук Людмилою Олексіївною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембіцьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11678, с. 5.

9. Інтерв'ю з Плєскачем Іваном Марковичем, 1924 р. н. Записано у с. Стівпяти Кухаревою Н.М. у 2005 р. Респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-1199(12), с. 3.

10. Інтерв'ю з Безносом Яковом Гордійовичем, уродженцем м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л.В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(17), с. 2; с. 7.

11. Інтерв'ю з Авраменко Мотроною Кирилівною, уродженкою с. Гланишів Переяславського р-ну, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембіцьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв'ю респон-

дент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(2), с. 2; с. 7.

12. Інтерв’ю з Іваненко Анастасією Йосипівною, уродженкою с. Помоклі Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(1), с. 7; с. 10.

13. Інтерв’ю з Лазенком Григорієм Романовичем, уродженцем с. Підварки Переяславського р-ну, 1927 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(11), с. 5.

14. Інтерв’ю з Миколаєнко Євдокією Миколаївною, 1924 р. н. Записано в с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11834, с. 2.

15. Інтерв’ю з Цюцорою Уляною Миколаївною, уродженкою с. Студеники Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Зайченко С. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991, с. 4.

16. Інтерв’ю з Калач Марією Іларіонівною, уродженкою с. Дівички Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Зайченко С. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11835, с. 5.

17. Інтерв’ю з Турчин Ганною Максимівною, 1927 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11562, с. 7.

18. Інтерв’ю з Руденко Марією Мефодіївною, уродженкою с. Пологи-Вергуни Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю рес-

пондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11559, с. 3.

19. Інтерв’ю з Литовченко Ганною Григорівною, уродженкою м. Переяслава, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембичьким С.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11998, с. 10; с. 12.

20. Інтерв’ю з Шавейко Василюю Іванівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Ковальовою В.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-Р-5477, с. 7.

21. Інтерв’ю з Романком Павлом Івановичем, 1924 р. н. Записано у с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(12), с. 6.

22. Інтерв’ю з Удодом Володимировичем, уродженцем с. Городище Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11830, с. 2.

23. Інтерв’ю з Борком Михайлом Степановичем, уродженцем м. Переяслава, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н. М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12058, с. 8.

24. Інтерв’ю з Чайкою Дмитром Тимофійовичем, 1924 р. н. Записано у с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(2), с. 4.

25. Інтерв’ю з Побузінною Марією Іванівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Ковальовою В.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-

Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(16), с. 6.

26. Інтерв’ю з Білоусько Мотроною Гнатівною, 1926 р. н. Записано у с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(13), с. 7.

27. Інтерв’ю з Малишко Ольгою Семенівною, уродженкою с. Соснова Переяславського р-ну, 1921 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11832, с. 8.

28. Інтерв’ю з Литовченко Іриною Григорівною, уродженкою м. Переяслава, 1926 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Дембійським С.С. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(7), с. 9.

29. Інтерв’ю з Степаненко Марією Степанівною, уродженкою с. Андруші Переяславського р-ну, 1921 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лялько В.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11560, с. 10.

30. Інтерв’ю з Черниш Любов’ю Федорівною, уродженкою с. Хоцьки Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л.В. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11559, с. 7.

31. Інтерв’ю з Романенко Меланією Лук’янівною, уродженкою м. Переяслава, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лялько В.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12062, с. 10.

32. Інтерв’ю з Новородовською Парасковією Захарівною, уродженкою с. Трубайлівка Переяславського р-ну, 1924 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв’ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11996, с. 8.

33. Інтерв'ю з Дяченко Марією Ничипорівною, уродженкою с. Зарубенці Переяславського р-ну, 1918 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Лиховид Л. В. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(4), с. 8.

34. Інтерв'ю з Сідало Марією Яківною, уродженкою м. Переяслава, 1923 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11568, с. 11.

35. Інтерв'ю з Савченко Варварою Федотівною, уродженкою с. Вюнища Переяславського р-ну, 1925 р. н. Записано у м. Переяславі-Хмельницькому Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає в м. Переяславі-Хмельницькому. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12040(3), с. 12.

36. Інтерв'ю з Антоненком Іваном Кириловичем, 1926 р. н. Записано у с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11991(17), с. 10.

37. Інтерв'ю з Обертієм Миколою Парфеновичем, 1925 р. н. Записано у с. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-11831, с. 12.

38. Інтерв'ю з Зеленою Ольгою Григорівною, 1924 р. н. Записано у с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Кухаревою Н.М. у 2005 р. На момент інтерв'ю респондент проживає там же. Рукописний запис зберігається у фондах НІЕЗ “Переяслав” інвентарна книга НДФ № 7, шифр документа НДФ-12049(1), с. 13.

Наталія Кухарєва (*Переяслав-Хмельницький, Україна*) Спогади остарбайтерів як важливе джерело вивчення теми війни

Спогади остарбайтерів, подані в даній публікації, є важливим джерелознавчим аспектом вивчення теми війни, зокрема, трагічної й довго замовчуваної теми використання примусової праці в Третьюму Рейху.

Ключові слова: остарбайтери, примусова праця, Третій Рейх, війна

Наталья Кухарева (*Переяслав-Хмельницкий, Украина*) **Воспоминания остарбайтеров как важный источник изучения темы войны**

Воспоминания остарбайтеров, изложенные в данной публикации, являются важным источником изучения темы войны, в частности, трагической и долго умалчиваемой темы использования принудительного труда в Третьем Рейхе.

Ключевые слова: остарбайтеры, принудительный труд, Третий Рейх, война

Kukhareva Natalia (*Perejaslav-Khmelnytsky, Ukraine*) **The recollections of the ostarbeiters as an important source of researching the theme of war**

The recollections of ostarbeiters given in the article are the important source of the research of the war, and in particular the research of the tragic and long ignored theme of forced labour used in the Third Reich.

Key words: ostarbeiters, forced labour, the Third Reich, war